

Jan Jehee

WINKELPUIEN IN NEDERLAND

**Ontwikkeling
en architectuur**

STEMM
VOETIEK

30

STEMM
VOETIEK

Jan Jehee

**WINKELPUIEN
IN NEDERLAND**

**Ontwikkeling
en architectuur**

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij een
financiële bijdrage van de Stichting Mr. Dr. J.C. Overvoorde
– In het belang der Monumentenzorg

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

TEKST

Jan Jehee

FOTOGRAFIE

Erik de Jong

VORMGEVING

Marjo Starink, Amsterdam

© 2015 WBOOKS / Jan Jehee

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevens-
bestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking
tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen.
De genen die desondanks menen zekere rechten te kunnen
doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een
CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright
te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2015.

ISBN 978 94 625 8012 1

NUR 648

OMSLAGFOTO'S

voor:

Delft, Markt 47, drogisterij 'De Salamander'.
Winkelpui uit circa 1750.

achter:

Dordrecht, Riedijk 29.

Winkelpui uit circa 1925 met buitenverlichting
in de stijl van de Amsterdamse School.

Amsterdam, Utrechtsestraat 141.

Voormalig winkelpand uit de vroege 19de eeuw.

Dordrecht, Wijnstraat 178.

Winkelpui uit omstreeks 1910.

FRONTISPICE

Haarlem, Anegang 30.

Winkelpui met een middenportiek uit 1897 naar
een ontwerp van W.F. Doeglas.

Inhoud

Voorwoord 7
Verantwoording 9
Inleiding 11

Het ontstaan van winkels 19

Markten 19
Het gebruik van het huis in de middeleeuwen 25
De verdere ontwikkeling van de winkelhuizen in de 17e en 18e eeuw 29
De verwinkeling in de steden 42
De gevolgen van het elektrisch licht 50
De provincie en de winkels 55
Passages en warenhuizen 56

Typen winkelpuien 61

Uitgebouwde vitrine 61
Kiosken 67
De winkelpui als zelfstandig bouwonderdeel 71
Hoekwinkelpui 74
Winkelpui met portiek 82
Inloopwinkel 86
Etagewinkelpui 90

De winkelpui en de architectuurstromingen 95

Algemeen 95
Barok 97
Neoclassicisme 99
Eclecticisme 108
Neogotiek 114
Neorenaissance 118
Jugendstil of art nouveau 127
Art deco 139
Nieuw historiserende stijl 145
Rationalisme 148
Expressionisme 151
Functionalisme 161
Traditionalisme 167

Noten 170
Literatuur 172
Register 174

Amsterdam,
Kalverstraat 152.
Hoekwinkelpand uit 1885
naar een ontwerp van
H.P. Berlage en T. Sanders.

Voorwoord

Winkelen, dat is iets voor vrouwen. Een uitspraak die geen tegenspraak duldt en die doorgaans graag door een man in de mond wordt genomen. Winkelen, dat is geld uitgeven door vrouwen. Een man winkelt niet, tenzij onder dwang. Winkelen is etalages kijken, kopen of niet kopen, en daarna iets drinken op een terras. Winkelen is vrijetijdsbesteding. De meeste binnensteden danken hun bestaan eraan.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw heb ik met Jan Jehee gewinkeld. Maar niet zoals in bovenstaande alinea. Op initiatief van Jan bekeken wij winkelpuien en etalages zonder binnen te gaan, zonder aankopen te doen. Grote en kleine voorbeelden, mooie en minder mooie, bewerkelijke en eenvoudige exemplaren. Ze werden opgenomen in de publicaties die wij samen maakten in die jaren, over de monumenten van de Vijfheerenlanden, de Alblasserwaard en de Krimpenerwaard. De eerste winkelpui die wij bewust bekeken herinner ik me nog goed: het was in Vianen, een aardig houten puitje met als versiering een gedraaid touw om het raam, charmant en kundig gemaakt. In die jaren werd het zaadje geplant waar nu de oogst van is geplukt. Een bont boeket kun je wel zeggen. Want hoe hadden we toen kunnen denken dat de variatie aan winkelpuien, etalages en vitrines – om maar niet te spreken van hun versieringen – zo ongemeen groot zou zijn? En dat ondanks het feit dat er inmiddels al zoveel moois is verdwenen. Toen zeiden we tegen elkaar: wat zou het handig zijn als er een groot etalageboek zou bestaan. Net als een stoeppenboek, een hekkenboek, een boek over grenspalen, over orgelluiken, over gevelstenen, over uithangborden... Maar hoe konden we toen vermoeden dat Jan uiteindelijk zelf zo gegrepen zou worden door dit onderwerp?

Het winkelpuienboek is af. Het neemt u bij de hand, het inspireert, het nodigt uit om verder te kijken en nieuwe voorbeelden te ontdekken. Want het is inzicht dat u geboden wordt, niet een volledig overzicht. Na het lezen van dit boek zal winkelen nooit meer hetzelfde zijn!

Catharina L. van Groningen

12 's-Gravenhage, Lange Voorhout.
Haagse kermis in 1803, naar
een tekening van C. Meijer.
Collectie Haags
Gemeentearchief.

13 Alkmaar, Kaasmarkt.
Detail van een prent van
Romeyn de Hooghe uit 1674.
Collectie Rijksmuseum
Amsterdam.

14 Deventer, Kleine Poot, hoek Hofstraat. De overdekte Botermarkt uit 1886 met een uitbreiding uit 1889 naar ontwerp van J.A. Mulock Houwer.

lijkse Haagse Kermis, die gehouden werd op het Lange Voorhout (afb. 12). De kaasmarkt in Alkmaar is nog steeds een van de grootste toeristische attracties in Nederland (afb. 13). En de talrijke marktnamen in steden herinneren aan de verschillende markten die daar ooit gehouden werden. De Varkensmarkt in Amersfoort, de Riviervismarkt in 's-Gravenhage, de Pottenmarkt in Middelburg en de Melkmarkt in Zwolle zijn daar voorbeelden van.

In steden werden vis, vlees en zuivel ook wel verkocht in visbanken, vleeshallen en botermarkten, bijvoorbeeld in Amersfoort bij de Visbank, die in 1657 gebouwd werd op de overkluizing van de Kortegracht, en in Deventer bij de Botermarkt uit 1886 (afb. 14). In Delft wordt zelfs tot op de dag van vandaag nog vis verkocht vanaf de plaatselijke visbank (afb. 15). De verkoop op deze plaatsen geschiedde onder streng toezicht van de stedelijke overheid. In dienst van de stad liepen daar zogenaamde 'vindere' rond, die de producten op prijs en kwaliteit beoordeelden. De overheid verpachtte verkoopplaatsen aan onder meer vissers en slagers. Op die manier werden vis en vlees op kwaliteit en prijs gecontroleerd.⁷

De verkoop van goederen aan de deur behoorde ook tot de mogelijkheden, zoals te zien op een 18de-eeuwse tekening van P. de Goeje waarop een visventer aan de deur zijn waar aanbiedt bij een groenteverkoopster (afb. 16).

De eerste winkels kwamen tot stand in de buurt van de bestaande markten. Aanvankelijk vond de handel plaats op straat, voor de deur van de winkel. Dit

28 Interieur van een winkel met werkplaats en kantoor van een goudsmid. Schilderij van Cornelis Beelt uit circa 1650.

29 Amsterdam, Sint Luciensteeg. Gevelrij met houten winkelpuien. Ontwerptekening uit 1651 van Philips Vingboons. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

30 Amsterdam, Geldersekaade 107. Winkelpand uit 1634 (datering op de puibalk) met 18de-eeuwse houten roedenverdeling.

Als gevolg van de vele stadsbranden werden de bouwers verplicht om steeds meer gebruik te maken van harde, steenachtige materialen. De onderpuien van de winkels werden daarbij echter ontzien en deze bleven dan ook over als de laatste restanten van het houten huis. Een mooi voorbeeld hiervan is te zien bij diverse onderpuien in de stad Dordrecht. Bij de winkelpuien aan de Grote Spuistraat aldaar zijn onder de bestaande puibalken later allerlei verschillende onderpuien gemaakt (afb. 31). Een ander voorbeeld is de onderpui van het pand Utrechtsestraat 141 in Amsterdam. Het betreft hier een vroeg-19de-eeuwse onderpui met de dubbele deur in het midden, aan weerszijden twee schuiframen en een aparte toegang naar de bovenverdieping (afb. 32). Het open karakter van de huidige, moderne winkelpuien verwijst nog enigszins naar de vroegere houten onderpuien met de puibalk en de houten staanders.

Toch waren er in de late middeleeuwen ook winkelpuien die in steen werden opgetrokken, zoals nog te zien bij het pand Wijnhaven 16 in Delft. Deze pui zou zelfs ouder kunnen zijn dan 1536, toen Delft werd getroffen door een stadsbrand. In de 16de eeuw werd in dit pand linnen verkocht¹⁴ (afb. 33). Een voorbeeld uit de 18de eeuw is het pand Papenstraat 7 in Delft. Door middel van het reliëf boven het bovenlicht worden hier de producten aangeprezen die daar toen verkocht werden, zoals tabak, thee, snuif en koffie (afb. 34).

31 Dordrecht,
Grote Spuistraat.
Huizenrij met verschillende
houten winkelpuien die
zijn geconstrueerd onder
oudere puibalken.
Foto auteur.

32 Amsterdam,
Utrechtsestraat 141.
Voormalig winkelpand
uit de vroege 19de eeuw;
de pui is tussen 1963 en 1976
gerestaureerd.

33 Delft, Wijnhaven 16.
Gotische hardstenen pui die
misschien nog dateert van voor
de stadsbrand van 1536. De stenen
kruisvensters zijn later vervangen
door houten kozijnen.
Foto RCE, G.J. Dukker 1976.

34 Delft, Papenstraat 7.
Winkelpand uit het
midden van de 18de eeuw.

35 Elburg, Ellestraat 28.
Voormalig winkelpand uit circa 1875.
Foto auteur.

36 Maastricht, Muntstraat 1.
Pand uit 1612; de licht gebogen houten
etalagekasten dateren uit het midden
van de 19de eeuw.

37 Amsterdam, Vijgendam.
De boekwinkel van Pieter
Meijer Warnars.
Schilderij uit 1820 van
J. Jelgerhuis.
Collectie Rijksmuseum
Amsterdam.

De stenen onderpuien van dit soort winkels verschilden niet veel van de onderpuien van gewone woonhuizen, zoals nog te zien is bij de onderpui van het pand Ellestraat 28 in Elburg. Alleen de opschriften op de ramen bewijzen hier dat er sprake is van een winkel (afb. 35).

Ook in de stenen huizen in Zuid-Limburg werden al aan het eind van de 18de en in het begin van de 19de eeuw winkels gevestigd. Een van die vroege winkels is te zien in de Muntstraat 1 in Maastricht. Het pand werd volgens de gevelsteen gebouwd in 1612 en de houten kasten in de hardstenen onderpui dateren uit het midden van de 19de eeuw¹⁵ (afb. 36). Bij de 18de-eeuwse winkels bevindt de trap zich meestal nog binnenshuis en soms is er binnen het winkelgedeelte een klein kantoortje afgescheiden. Buiten de verkoop aan de toonbank werden daar waarschijnlijk de betalingen gedaan. Zo'n kantoortje is te zien op het schilderij *'De Boekwinkel van Pieter Meijer Warnars'*. Deze winkel was gevestigd op de Vijgendam in Amsterdam. Het schilderij is in 1820

Winkelpuien in Nederland is een boek over de buitengewoon grote variatie van Nederlandse winkelpuien en etalages. Jan Jehee, oud-medewerker van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, geeft een boeiend en rijk geïllustreerd overzicht van bouwgeschiedenis en architectuurstromingen.

De 19de eeuw was niet alleen de eeuw van de industrialisatie, maar ook die van de opkomst van de middenstand. In de binnensteden kwamen steeds meer winkels. Winkelpuien waren het visitekaartje van de onderneming. Betrouwbaarheid, functionaliteit en uitstraling werden kernbegrippen. De winkelpui moest trendvolgend zijn en aansluiten bij het koopgedrag van de klanten. Voor de middenstand was een bij de aangeboden nering passende winkelpui in commercieel opzicht essentieel.

In de 19de en 20ste eeuw volgden de verschillende stijlen elkaar in hoog tempo op. De verschijningsvormen waren net zo veranderlijk als het modebeeld op straat. Voor menig architect en bouwkunstige was het ontwerpen van een winkelpui een enorme uitdaging. Toch gaat de aandacht van vakgenoten en het grote publiek meestal uit naar de grote architectuur en niet naar de ogenschijnlijk eenvoudige entree van een winkel. Ten onrechte, zo blijkt uit dit boek.

De auteur neemt u mee langs grote en kleine etalages, mooie en minder mooie, uitbundig versierde en eenvoudige exemplaren. Na het lezen van dit boek zal een wandeling door Nederlandse winkelstraten nooit meer hetzelfde zijn!

ISBN 978 94 625 8012 1

WWW.WBOOKS.COM